

Генерації одеських вчених-істориків першої половини ХХ століття: періодизація, термінологія, історія

У статті зроблена спроба вивчення закономірності формування, розвитку, поширення наукового знання та змін парадигм серед вчених-істориків наукового співтовариства Одеси через призму ідентичності генерацій. Сформульовано термін «генерація» та запропоновано хронологічну періодизацію генерацій одеських вчених-істориків. Зокрема подано характеристику генерацій вчених-істориків Одеси першої половини ХХ ст.

Ключові слова: вчені-історики, наукове співтовариство, Одеса, генерації.

Одеське співтовариство професійних істориків за понад двохсотрічну історію пройшло складний шлях еволюції, у різні часи мало свої характерні риси та особливості. Однією з яких є наявність періодів розвитку корпорації одеських вчених-істориків у форматі існування їх генерацій.

У контексті запропонованої теми дослідження плануємо вивчити закономірність формування, розвитку, поширення наукового знання і зміну парадигм серед істориків наукового співтовариства Одеси через призму ідентичності генерацій. На сьогодні у науковій літературі більш поширене поняття «покоління», а також умов, що визначають його формування [18]. У свою чергу пропонуємо ввести в науковий обіг, запозичений у галузі природничих наук [1], термін «генерація», який має майже теж саме тлумачення, що й «покоління», але на відміну від цього поширеного терміна, сформульованого багатьма вченими, але обмеженого хронологічними рамками професійної діяльності вчених [19], він розширює межі їх вікового цензу. Тобто «покоління» науковців представлено більш-менш одновіковими індивідуумами, які змінюються наступним поколінням, яке при диференціації життєвого циклу може істотно відрізнятись від попереднього.

Отже, під терміном «генерація» ми розуміємо представників наукового співтовариства істориків, які представлені більш чи менш одноманітними рисами професійної діяльності в окремо визначений хронологічний період та змінюються виразниками наступної генерації, які при диференціації наукового циклу істотно відрізняються від постатей попередньої та наступної генерацій.

Основними компонентами, що впливали на діяльність вчених-істориків у будь-який окремо взятий хронологічний період, був складний перманентний процес інституційних, структурних і когнітивних факторів у науково-дослідній діяльності та державно-адміністративної системи управління. У фазі трансформації суспільно-політичних і соціально-економічних умов необхідно повніше враховувати як окремих вплив зовнішніх і внутрішніх факторів, так і їх взаємозв'язок і взаємозумовленість в процесі розвитку корпорації одеських вчених-істориків.

Визначення «наукове співтовариство» — розуміємо як сукупність вчених-професіоналів, організація якого відображає специфіку наукової професії. У більш детальному ракурсі наукове співтовариство — це соціальна група, що підрозділяється на більш диференційовані підгрупи, об'єднані стандартами професійної поведінки, спільністю освіти, спеціалізації, наукових інтересів та змістовними когнітивними настановами, які відповідно до теорії Т. Куна називають дисциплінарною матрицею або парадигмою [6]. Ключовим поняттям в його концепції, однак, є не парадигма, а поняття наукового співтовариства. Наукове співтовариство в контексті теорії американського вченого виступає як логічний суб'єкт наукової діяльності. Тобто науковець, згідно з концепцією Т. Куна, може бути зрозумілий як вчений тільки за його приналежністю до наукової спільноти, всі члени якої дотримуються певної парадигми, остання ж у свою чергу характеризується сукупністю знань і особливостями підходу до вирішення наукових проблем, прийнятих даним науковим співтовариством. Таким чином, на противагу так званому інтерналістсько-

му напряму¹ (протипага — екстерналістський напрям²) в історіографії науки, для представників якого історія науки — це лише історія ідей, Т. Кун через наукове співтовариство вводить у свою концепцію головний фактор — це людина [7]. У свою чергу продовжимо цю ідею в тому руслі, що людина, у нашому випадку — вчений-історик, є своєрідною одиницею визначення парадигми наукового простору (історик — генерація — наукова спільнота — науковий простір).

Оригінальний підхід вимірювання історичного часу через життя поколінь людей належить В. Вернадському — «человеческая личность, как всё в окружающем мире, не является случайностью, а созданная продолжительным ходом предыдущих поколений» [3; 4]. Він детально досліджував розвиток наукової думки у ланцюгу людських поколінь; при цьому часовий відрізок кожного покоління він міряв двадцятьма п'ятьма роками — тобто до народження дітей як наступного покоління [14]. Зрозуміло, що подібне визначення життєвого циклу є умовним, однак зберігає свою оригінальність. Ідеї вікового цензу В. Вернадського та методологічного підходу Т. Куна в ролі формування історії генерацій наукового співтовариства акумулюємо в логічний зв'язок: поява новаторів/ініціаторів у науці пов'язана з появою нових генерацій вчених, які несуть нові методи, підходи, уявлення, ідеї, практики з заміною павнівних концепцій, теорій, парадигм.

В останні роки помітно зросла увага до історії професійної діяльності істориків та їх об'єднань у складі гуманітарної еліти наукового співтовариства. Дана тематика потрапила в поле зору сучасних українських [10–12; 15–17] і російських [2; 5; 18; 19] вчених у фарватері педалювання цієї теми європейськими колегами. На останні майже двадцять років пострадянської історіографії припадає новий етап у вивченні історії ідентичності генерацій професійної діяльності істориків. Кількісний та якісний ріст досліджень з цієї тематики на сучасному етапі пов'язаний з переходом від моно- до мультиконцептуальності в оцінці історії науки, а методологічну базу вивчення даного питання становлять принципи соціальної та культурної історій, в рамках яких генерації істориків розглядаються як цілісна частина соціального і культурного ландшафтів товариств.

Інтерес до проблеми генерацій істориків Одеси сягає своїм корінням у далеке минуле. Спілкування, процеси взаємодії між вченими, відносини, питання, з якими вони стикаються, вступаючи в контакт з іншими представниками наукової інтелігенції, завжди привертала до себе пильну увагу. Хоча у науковій літературі нами не виявлено праць, присвячених зазначеній у статті тематиці. У цілому питання про виділення генерацій одеських істориків у процесі їх професійної діяльності, повсякденного спілкування стали займати провідне місце, у наукознавчих дослідженнях починаючи з кінця ХХ ст., коли дослідниками було встановлено, що виділення генерацій вчених з проведення досліджень і отриманих результатів вважається істотною характеристикою їх наукової діяльності. Хоча в контексті політичної ситуації поділ істориків на представників дореволюційної епохи і нової формації з'явився ще у 1930-ті рр. Наприклад, внаслідок політики більшовиків у цей період вчені дорадянського часу, які не прийняли ідеї нової влади, були переведені до розряду «реакційних» або «буржуазних» науковців [8].

До числа наукового цеху одеських істориків ми відносимо осіб за наявності таких критеріїв: вища освіта (гуманітарні спеціальності), викладання у вишах, діяльність у профільних науково-дослідних установах, наукові публікації на історичну тематику.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють першу половину ХХ ст., у межах якого існувало дві генерації вчених-істориків — п'ята і шоста — із загальних дев'яти генерацій, які хронологічно займають такі рівні: 1) «аматорський»: кінець ХVІІІ ст. — 1817 р.; 2) «ранньоліцейський»: 1817–1837 рр.; 3) «пізньоліцейський»: 1837–1865 рр.; 4) «ранньоуніверситетський» імперських часів: 1865 р. — кінець ХІХ ст.; 5) «пізньоуніверситетський» імперських часів: кінець ХІХ ст. — 1920 р. та 1941–1944 рр.; 6) «ранньорадянський»: 1920–1941 рр.; 7) «середньорадянський»: 1944–1968 рр.; 8) «пізньорадянський»: 1968–1991 рр.; 9) «український»: від 1991 р. — до сучасності.

Виходячи з теорії вивчення історії науки у контексті зміни генерацій вчених пропонуємо спробу дослідження наукового співтовариства одеських істориків першої половини ХХ ст. з метою виявлення їх загальної кількості, огляду багаторічного ритму діяльності, встановлення хронологічних рамок кожної генерації, вивчення безпосереднього впливу всередині однієї або сусідніх генерацій, простеження безпосереднього, персонального впливу вчених на відстані у ланцюгу зміни генерацій, зародження іннова-

¹ Інтерналістський напрям (або іманентний), який є альтернативою екстерналістського напряму, відстоює точку зору, згідно з якою наука розвивається не завдяки соціальному впливу, а в результаті своєї внутрішньої еволюції, де головним є зміна способу мислення.

² Екстерналістський напрям ставить собі за мету виявлення зв'язків соціально-економічного розвитку суспільства і розвитку наукових знань.

цій, внутрішньоцехових комунікацій, місця і ролі істориків у суспільстві різних політичних режимів та їх ставлення до влади, етика відносин, вивчення індивідуальних, особистісних властивостей істориків, що містить потенціал для глибшого розуміння буття історичної науки та тенденцій її розвитку як на локальному рівні, так і в контексті глобального осмислення.

До п'ятої загальної генерації одеських вчених-істориків (кінця XIX ст. — 1920 р. та 1941–1944 рр.), першої генерації у першій половині XX ст. відносимо фахівців різних соціогуманітарних знань [9; 13], які внаслідок близької суміжності досліджуваних ними питань мали результати наукової продукції й в історичній науці. Серед них у переважній більшості викладачі Новоросійського університету і Одеських вищих жіночих курсів, у структурі яких діяли історико-філологічні факультети, де переважно й здійснювалися основні напрями їх професійної діяльності.

До шостої загальної генерації (1920–1941 рр.) — другої генерації у першій половині XX ст. зараховуємо спеціалістів соціогуманітарних дисциплін [9; 13], професійна діяльність яких проходила у багатьох вишах Одеси (Інститут народної освіти, Інститут народного господарства, Одеський державний університет тощо) та різноманітних за профілями і структурами науково-дослідних установах.

Всім двом генераціям одеських вчених-істориків першої половини XX ст. притаманні однакові умови повсякдення — складні суспільно-політичні умови, що негативно впливали на діяльність вчених та через які вони стикалися з багатьма проблемами. Кожен політичний режим, який діяв у цей час в Одесі, різними способами намагався їх підпорядкувати домінуючій ідеології, а з її відкритими супротивниками вів боротьбу. У свою чергу, вчені-історики по-різному сприймали нові соціально-економічні умови і в свою чергу шукали способи не тільки для існування, але в деяких випадках і виживання.

Специфіка взаємовідносин одеських вчених-істориків і політичних сил у зазначений період має багаторівневу структуру. Як в загальносвіттовому, загальнодержавному та регіональному вимірі (зовнішні чинники), так і в площині впливу внутрішніх чинників соціально-політичної ситуації (поліетнічність, культурна революція, трансформація системи вищої освіти, впровадження політики коренізації, політичні репресії тощо). Безумовно, основним компонентом, що впливав на діяльність вчених-істориків, був складний перманентний процес інституційних,

структурних і когнітивних змін у державно-адміністративній системі управління. У фазі трансформації соціально-політичних умов необхідно повніше враховувати як окремий вплив зовнішніх і внутрішніх факторів, так і їх взаємозв'язок і взаємозумовленість, а в процесі розвитку корпорації одеських вчених-істориків у зазначений період виділяємо три генерації.

Вчені-історики мали трудову та кар'єрну мобільність за умови відповідності діючої ідеології та норм повсякденного життя. Наявність професійної мобільності вчених на індивідуальному рівні посилювали зв'язки між науковими установами та центрами. Наслідком цього став процес централізації історичної науки, який у 1920-х рр. рівнявся на українські провідні наукові центри всеукраїнського масштабу (Харків, Київ), а в 1930-х рр. переорієнтувався на провідні центри всесоюзного рівня — Москву, Ленінград. Після переформатування колишньої Російської імперії в нових політичних умовах почався процес регіоналізації історичного знання, який у змістовному плані було зведено до переважного вивчення окремих територій та їх народів. Особливо масштабно даний процес протікав у поліетнічних регіонах, таких як південь УСРР.

Повноцінні наукові комунікації та загальнозначущі референтні групи у науковому просторі Одеси продовжували базуватися на головному і традиційному важелі — системі особистих зв'язків. Даний вид соціального капіталу залишався та був важливою умовою «успішності» вченого-історика. Відтворення такого способу професійного спілкування обумовлено сформованою традицією та має свої переваги, такі як: стійкість і можливість своєрідного успадкування напрацьованих контактів від колеги до колеги, від вчителя до учня.

Соціальний статус історика мав помітні коливання. На початку 1920-х рр. у порівнянні з імперськими часами він різко знизився, але з середини 1920-х рр. їх матеріальний стан значно покращився, звичайно, не повернувшись на «імперський» рівень.

Негативним явищем ставало те, що історики поступово втягувалися в ярмо офіційної ідеології та партійно-державного контролю. Така ситуація підводила вчених-істориків до побоювання діючої влади, непогодження з якою призводило до обмеження академічної свободи, яке проявлялося в тотальній регламентації і стандартизації професійної діяльності у 1920-х — на початку 1930-х рр. та різними утисками (від звільнення з роботи до надуманої кримінальної відповідальності у 1930-х — на початку 1950-х рр.).

Проте поряд зі зростанням впливу політичних складових на професійне життя вчених-істориків у першій половині ХХ ст. не можна не відзначити про притаманні можливості самоорганізації науковців у період 1900-х — 1920-х рр. З тією відмінністю, що генерації істориків початку століття був притаманний процес еволюції у цьому питанні, тоді як представники наступної генерації істориків стали свідками занепаду цієї позитивної складової у розвитку історичної науки. У силу об'єктивних і суб'єктивних причин частиною одеських істориків був нереалізований величезний потенціал наукової самоорганізації першої третини ХХ ст.

Звісно ж, що подібні інтеграційні процеси в інтелектуальному просторі Одеси як провідного освітньо-наукового центру Російської імперії/України сприяли формуванню потужної професійної корпорації істориків, що у свою чергу неодмінно і плідно позначилося як на рівні наукового продукту і на якості викладання у вищій школі, так й на укріпленні підґрунтя для ефективної діяльності наступних генерацій одеських вчених-істориків.

Тема історії генерацій одеських істориків очікує на подальше комплексне дослідження, а зазначені маркери є першими орієнтирами наукового вивчення цієї теми.

Джерела та література

1. Див.: Белошапкин С. П. и др. — Москва: Нива России, 1992. — 334 с.
2. Бобкова М. С. Наука и власть: научные школы и профессиональные сообщества в историческом измерении // Новая и новейшая история. — 2003. — № 6. — С. 215–217.
3. Вернадский В. И. Размышления натуралиста. Кн. 2. — М., 1977. — 238 с.
4. Вернадский В. И. Философские мысли натуралиста. — М., 1988. — 218 с.
5. Корзун В. П. Локальные научные сообщества в интеллектуальном ландшафте провинции // Методология региональных исторических исследований: материалы международного семинара. — СПб., 2000. — С. 47–49.
6. Див.: Кун Т. Структура научных революций. С вводной статьёй и дополнениями 1969 г. — М.: Прогресс, 1977. — 300 с.
7. Микулинский С. Р., Маркова Л. А. Чем интересна книга Т. Куна «Структура научных революций» // Кун Т. Структура научных революций. С вводной статьёй и дополнениями 1969 г. — М.: Прогресс, 1977. — С. 281.
8. Одесский университет за 75 лет (1865–1940) / отв. ред. К. П. Добролюбский. — Одесса, 1940. — 198 с.
9. Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок ХІХ — середина ХХ ст.) / відп. ред. В. А. Савченко. — Одеса: Друкарський дім, 2009. — 480 с.
10. Онопрієнко В. Наукове співтовариство. Вступ до соціології науки. — К., 1998. — 99 с.
11. Онопрієнко В., Теппер Н. Наукове співтовариство як засіб самоорганізації науки // Вісник НАН України. — 1998. — № 3–4. — С. 3–7.
12. Оноприенко В. И. Поколения в науке: взгляд социолога // Социологические исследования. — 2007. — № 4. — С. 75–85.
13. Очерки развития науки в Одессе / НАН Украины. Южный научный центр; отв. ред. С. А. Андронати. — Одесса: Титул, 1995. — 576 с.
14. Пилясов А. Н. Разделённые полувеком: интеллектуальное влияние В. И. Вернадского на Л. Н. Гумилёва // Вопросы философии. — 2014. — № 12. — С. 92.
15. Попова Т. Н. К проблеме формирования научного сообщества историков исторической науки: размышления на заданную тему // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: збірка наукових праць. Число 12. У двох частинах. — К.: НАН України. Інститут історії України, 2005. — Ч. 2. — С. 94–117.
16. Попова Т. Н. Научное сообщество историографов в Новороссийском университете (теоретический аспект) // Лукомор'я: Археологія, етнологія, історія північно-західного Причорномор'я. — Одеса, 2008. — Вип. 2. — С. 40–43.
17. Попова Т. Н. Дисциплинарное сообщество историографов на исходе Постмодерна (фрагменты размышлений) // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. — К., 2009. — Вип. 4. — С. 210–235.
18. Серых А. А. Поколенческая идентичность историков России в конце XIX — начале XX вв.: автореф. дис. ... к. и. н. — Омск, 2010. — 23 с.
19. Сидорова Л. А. Советская историческая наука середины XX века. Синтез трёх поколений историков. — М.: ИРИ РАН, 2008. — 294 с.

Generation of the Odessa historians of the first half of 20th century: periods, terminology, history

V. Levchenko

The article attempts to study the regularities of the formation, development, and dissemination of scientific knowledge paradigm shift among scientists, historians of the Odessa scientific community throughout the prism of identity of the generations. The author has formulated the term of generation and suggested chronological periods of the Odessa generations of historians. Moreover, the author characterizes the generations of the Odessa historians of the first half of the 20th century.

Keywords: historians, scientific community, Odessa, generation.